

Gyvulininkystė ir zootechnika • Animal Husbandry and Zootechnics

Žemaitukų įtaka Lietuvos arklininkystės raidai XIX–XX a.

Rūta Šveistienė

*LVA Gyvulininkystės institutas,
R. Žebenkos g. 12, Baisogala,
LT-82317 Radviliškio rajonas
El. paštas: ruta@lgi.lt*

Iki XIX a. vidurio, kol Lietuvos kaime vyravo trilaukis ūkis, buvo auginami beveik vien smulkūs žemaitukų veislės arkliai. Jiems užteko miško pievų šieno ir ganyklų. Jų atsparumas ligoms turėjo labai didelę reikšmę. Per tūkstančius metų sukauptos paveldimos žemaitukų savybės turėjo įtakos ne tik Lietuvos, bet ir kitų šalių arklininkystei.

XIX a. antroje pusėje, žemės ūkio gamybai intensyvėjant, mažas žemaitukų ūgis ir masė tapo trūkumu. Prasidėjo vietinių arklių stambinimo kelių paieškos. Palaipsniui žemaitukus iš vyraujančių pozicijų pradėjo išstumti sustambinti sunkaus tipo arkliai. Arklių stambinimą skatino sunkiųjų arklių paklausa ir geros eksporto kainos. Padaugėjo įvežamų sunkiųjų veislių eržilų. Žemaitukams pakenkė ir prieš Pirmąjį pasaulinį karą nustatytos aukštos kainos kavalerijos pakaitiniams arkliais.

Didelę žalą žemaitukams ir Lietuvos arklininkystei padarė Pirmasis pasaulinis karas. Siekiant įvesti tvarką arklininkystėje 1929 m. paskelbtas įstatymas arklių kergimui tvarkyti. Pirmos eržilų aprobacijos, atliktos 1930 m., duomenimis, Lietuvoje buvo 36,3% vietinių mišrūnų, 49% sunkaus tipo, 12,9% lengvo tipo arklių ir 1,8% žemaitukų. Lietuvos okupacija 1940 m. ir Antrasis pasaulinis karas sutrikdė arklininkystės tvarkymo sistemą. 1944 m. vokiečiai atsitraukdami išsivarė geriausius arklius. 1947 m. pradėta vykdyti arklių „pasportizacija“ ir veislinių arklių surašymas į Valstybinę ir apskričių kilmės knygas parodė, kad žemaitukai tapo didelė retenybė, o geros kokybės vietinių lengvo ir ypač sunkaus tipo mišrūnų buvo nemažai. 1949 m. gryno tipo žemaitukai surinkti į kelias bandas ir veisti grynuoju veisimu, o tipingi vietiniai važiuojamojo tipo arkliai priskirti žemaičių veislės sustambintam tipui. Tačiau nelaimingo atsitikimo metu žemaitukų veislinis branduolys sunaikintas, liko tik vienas veislinis eržilas. Todėl XX a. antroje pusėje Vilniaus žirgyne, panaudojant stambių žemaitukų kumeles ir žemaitukų veislės eržilą, buvo atkurtas senojo tipo žemaitukas. XX a. pirmoje pusėje didžiausią įtaką vietiniams sunkaus tipo arkliais turėjo jų gerinimas sunkiųjų veislių eržilais. Taip Lietuvos vietinių žemaitukų veislės arklių pagrindu XX a. septintame dešimtmetyje buvo sukurta Lietuvos sunkiųjų arklių veislė.

Paskutiniame XX a. dešimtmetyje politinių ir žemės ūkio pertvarkų metu arklininkystėje buvo jaučiamas nuosmukis, o žemaitukai vėl buvo pradėję nykti. Šiuo metu žemaitukai, stambieji žemaitukai bei Lietuvos sunkieji arkliai pripažinti saugotinais.

Raktažodžiai: arklininkystė, žemaitukai, stambieji žemaitukai, Lietuvos sunkieji, trakėnai

ĮVADAS

XIII–XIV a. Pietryčių Lietuvoje naminiai gyvuliai buvo pagrindinis daugelio gyventojų, visų pirma eilinių bendruomenininkų, mėsos šaltinis. Ypač svarbi gyvulininkystės sritis – arklių auginimas ne tik susijęs su žemdirbyste, susisiekimu, bet ir turėjo įtakos krašto ir visos valstybės karinei galiai [20]. Istoriografijoje yra nusistovėjusi nuomonė, kad XVI–XVIII a. darbui naudoti ir arkliai, ir jaučiai, tik pastarieji nuo XVIII a. – vis mažiau, o XIX a. antroje pusėje, panaikinus baudžiavą ir plėtojant prekinį santykį, galutinai pereita prie arklių [3, 4, 7, 13].

Lietuvos arkliai atskirose krašto zonose įvairavo savo tipu ir išsivystymu. Derlingesnių žemių rajonuose, turinčiuose tvirtesnę pašarų bazę (Lietuvos vidurio zona), jie buvo kiek stambesni, didesni (iki 148 cm), o zonose su silpnesne pašarų baze – smulkesni (iki 142 cm ūgio). Kai kurie dvarininkai turėjo važiuojamųjų ar jojamųjų „reprezentacinių“ arklių, tačiau bendrai arklininkystės būklei pastarieji neturėjo įtakos. Žemaitukai visiškai patenkino ekstensyvaus ūkio poreikius.

1721 m. N. Kraczyński rašė: „Žemaitijos arkliai yra maži, bet patvariausieji pasaulyje arkliai. Gyventojai pratino juos prie daug sunkesnių darbų, negu galima įsivaizduoti. Nors šitie

arkliai ir maži, bet nepaisant šito, tiek patvarūs darbe bei kelionėje, kad juos galima vadinti geležiniais“ [18, 1]. Per tūkstančius metų sukauptos paveldimos žemaitukų savybės turėjo įtakos ne tik Lietuvos, bet ir kitų šalių arklinių kystei. Manoma, kad žemaitukų kumelės davė pradžią trakėnų veislės žirgams. Trakėnai – jojamųjų arklių veislė. Išvesta XVIII a. Trakėnuose, buvusioje Mažojoje Lietuvoje (dabar – Jasnaja Poliana, Kaliningrado sr.). Šie jojamieji arkliai pradėti veisti 1731 m., kai karaliaus Fridricho Vilhelmo I paliepinimu buvo įsteigtas Trakėnų karališkasis žirgynas. 1733 m. žirgyne jau buvo 1200 arklių. Iš jų 513 kumelių, kurių dalis buvo iš Tauragės apylinkės dvarų. 1932 m. buvo įsakyta surinkti veislinius arklius iš visų Prūsijos valstybinių žirgynų. Vokiečiai vežė iš Lietuvos ne tik suaugusius žemaitukų veislės arklius, bet ir prieauglį. 16 eržilų, 50 kumelių ir daug prieauglio kurį laiką stovėjo Trakėnuose, iš kur tuos arklius vokiečiai nugabeno į Bavariją. Ten jie buvo naudojami vietiniams arkliai gerinti [18].

Darbo tikslas buvo išsiaiškinti žemaitukų veislės arklių įtaką XIX–XX a. Lietuvos arklinių kystės plėtrai.

TYRIMŲ METODAI

Darbas atliktas Lietuvos veterinarijos akademijos Gyvulininkystės institute. Tiriant arklinių kystės raidą Lietuvoje, buvo apibendrinti mokslo leidiniuose, metraščiuose bei įvairiose ataskaitose paskelbti duomenys. Susisteminta informacija apie to meto vietinių arklių vystymąsi pagal kintančius gyventojų poreikius, padedanti geriau suprasti kai kuriuos arklinių kystės raidos aspektus.

TYRIMŲ REZULTATAI

Iki XIX a. vidurio, kol Lietuvos kaime vyravo trilaukis ūkis ir lauko žolės nebuvo sėjamos, laukai nenusausinti, buvo auginami beveik tik smulkūs žemaitukų veislės arkliai. Jiems užteko miško pievų šieno ir ganyklų.

XIX a. antroje pusėje, žemės ūkio gamybai intensyvėjant, atsirandant vis naujoms, sudėtingesnėms mašinoms, joms traukti reikėjo stambesnių, platesnio žingsnio, didesnio darbingumo arklių. Mažas žemaitukų ūgis ir masė to meto sąlygomis tapo trūkumu. Prasidėjo vietinių arklių stambinimo kelių paieškos. Vietinių arklių ūgiui ir masei didinti buvo taikomi du veisimo būdai. Vienas iš jų buvo veisimas kryžminimo būdu. Pavieniai dvarininkai, taip pat Vilniaus eržilų depas, įkurtas 1858 m., pradėjo žemaitukų veislės arklius kryžminti su iš Vakarų Europos įgabentais įvairių arklių veislių reproduktorais. Žemaitukų veislės arklių mėgėjas ir žinovas kunigaikštis B. Oginskis pirmasis apie 1850 m. pradėjo žemaitukus kryžminti su arabų veislės eržilais. Tačiau tai nedavė gerų rezultatų. Šie mišrūnai buvo per smulkūs, per silpnos krūtinės ir per daug plonų kojų. Mišrinimo bandymai su arabų arkliais, kunigaikščio Urusovo, Moračevskio ir kitų specialistų nuomone, nėra davę labai gerų rezultatų, juo labiau kad tuo metu paaiškėjo arabiškos veislės begalinis įvairumas, nevienodumas.

Kitas arklių masės ir ūgio didinimo kelias buvo grynasis veisimas. Juo užsiėmė 1879 m. įsteigta Raseinių žemaičių veislės arklių veisimui skatinti draugija. Pradėdama darbą draugija įsigijo 3 žemaitukų eržilus, rūpinosi kergimo punktu steigimu, veislinių knygų tvarkymu. 1882 m. I. Gruževskio buvo pasiūlyta įsteigti prie draugijos žemaitukų veislės arklių žirgyną, o I. Komaras tam tikslui pasiūlė paaukoti 5000 rublių (oficiali

pirmojo XIX a. Žemaitukų žirgyno įsteigimo data – 1883 m. kovo mėn. 13 d.) [17]. Šios draugijos tikslas buvo populiarinti žemaitukų auginimą, atrankos bei pasirinkimo keliu didinti jų ūgį ir masę. Tačiau pasirodė, kad šis kelias yra ilgas ir mažai efektyvus, tuomet vietinius arklius imta kryžminti su įvairių veislių eržilais. 1890–1891 m. tarp draugijos narių atsiranda naujos pažiūros į vietinę arklinių kystę. Ryšium su tuo draugija pavadinta Raseinių draugija darbinio ir kinkomojo arklio veislių platinimui skatinti, o 1890 m. Raseiniuose įsteigiama Rietavo draugija žemaičių veislės arklių platinimui skatinti, kuri propagavo gryną žemaituko palaikymą. Tačiau to neužteko. Palaipsniui žemaitukus iš vyraujančių pozicijų pradėjo išstumti sustambinti sunkaus tipo arkliai. Arklių stambinimą skatino sunkiųjų arklių paklausa ir geros eksporto kainos. Už sunkiųjų arklių mišrūnus buvo mokama daug daugiau. 1894 m. įkurta Darbai ir važiuoti arklių veisimo draugija, kuri padėjo daugiau įvežti brabansonų, peršeronų, Ardėnų ir kitų sunkiųjų veislių eržilų. Su šiais eržilais buvo kryžminamos vietinės kumelės. Importuoti sunkieji arkliai ir jų mišrūnai brėsdavo daug sparčiau negu žemaitukai. Žemaitukams pakenkė ir prieš Pirmąjį pasaulinį karą nustatytos aukštos kainos kavalerijos remonto arkliai. Literatūroje pateikiama duomenų, kad prieš karą iš Lietuvos buvo išvežama kasmet apie 30 000 arklių už 20–25 mln. litų. Tuo metu daugelis Lietuvos ūkininkų iš arklių turėjo gausių pajamų. Po karo pirmais nepriklausomybės metais buvo išvežta apie 25 000 arklių už 15–16 mln. litų [23].

Žemės ūkio ministerijos metraščio (1918–1937 m.) duomenimis, Lietuvoje 1913 m. buvo 451 tūkst. arklių. Pirmasis pasaulinis karas padarė didelių nuostolių Lietuvos gyvulininkystei. Ypač nukentėjo dvarų, kuriuose buvo laikomi geresni gyvuliai, bandos. Tačiau jau 1923 m. arklių buvo 505 tūkst., daugiau nei prieš karą. Po Pirmojo pasaulinio karo intensyvėjant žemdirbystei vis didėjo stambesnių arklių paklausa ir išliko tik kai kurie žemaitukų veislės arkliai. 1922 m. Plungės dvare buvo įsteigtas valstybinis žemaitukų veislės arklių žirgynas, 1934 m. perkeltas į Gruzdžius. Žirgyno darbuotojai visokeriopai siekė didinti žemaituką. Pasiteisino ir antros žirgyno siekis – paspartinti žemaituko subrendimą. Žirgyne, ypač po perkėlimo į Gruzdžius, žemaitukas brenė sparčiau negu pas ūkininkus [8, 21]. Žemaitukų veislės arklių ūgiui bei masei padidinti vėl mėginta panaudoti arabų veislės eržilus: iš Lenkijos į Lietuvą buvo įvežti (1937 m.) du arabų veislės eržilai – Harard ir Argus. Nuo šių eržilų gautas prieauglis ūgiu buvo didesnis, tačiau netekęs gerųjų žemaituko savybių. Todėl šie eržilai buvo perkelti į valstybinį lengvųjų arklių žirgyną Kėdainiuose. Siekiant padidinti arklių ūgį, grynasis veisimas buvo taikomas tik žirgyne ir netolimoje teritorijoje. Likusioje Lietuvos dalyje buvo taikomas kryžminimas. 1922–1937 m. žirgyne išauginta 160 žemaitukų kumelių, parduota (daugiausia valstiečių ūkiams) 109 arkliai, tarp jų 29 veisliniai eržilai. Žirgyno eržilais sukergeta 707 kumelės, iš jų 470 – priklausančių valstiečių ūkiams.

Rytiniuose Lietuvos rajonuose, kuriuose vyrauja lengvesnės, mažiau derlingos žemės, nebuvo poreikio auginti labai stambius darbo arklius, todėl kryžminimui dažniausiai buvo naudojami ristūnų, jojamųjų ar šiaurės švedų grynaveisliai eržilai arba šių veislių eržilai mišrūnai. 1923–1925 m. buvo importuoti 4 eržilai ir 35 šiaurės švedų veislės kumelės. Šių arklių mišrūnai su Lietuvos vietiniais arkliais buvo labai geros kokybės ir tapo pagrindiniais stambiųjų žemaitukų pradininkais [9, 14]. Tokiu

įterpiamuoju kryžminimu gauti arkliai išvaizda buvo labai panašūs į grynaveislius žemaitukus, išlaikė vertingas jų savybes, tik buvo kiek stambesni už juos [2].

1924–1926 m. į Lietuvą iš Švedijos buvo atgabenta Ardėnų veislės eržilų ir kumelių. Atgabenti arkliai netiko vietinėms sąlygoms, todėl vietoje Ardėnų net buvo siūloma vietinius arklius gerinti žemaitukais, stambesniais trakėnais. Tačiau po kelerių metų vertinant vietinių kumelių ir Švedijos Ardėnų prieauglį, buvo gauti geri rezultatai. Todėl 1926–1936 m. iš Švedijos ir Belgijos buvo atvežti 88 aukštesnės klasės eržilai [18].

1928 m. vietinių žemaitukų veislės arklių augintojai sukūrė Lietuvos vietinių arklių gerinimo draugiją, kuri užsibrėžė sau tikslą auginti ir platinti vidutinio ūgio, patvarų darbo arklių, atitinkantį smulkių ir vidutinių ūkių sąlygas darbo bei laikymo atžvilgiu. Buvo numatyta šios veislės arklius gerinti atrankos ir parinkimo keliu, veisiant juos savyje, taip pat mišrinant su ristūnų, šiaurės švedų, Ardėnų ir kitų arklių veislėmis [2, 22].

Iki 1930 m. arklių kergimas Lietuvoje buvo nesutvarkytas. Dažniausiai arkliai kergti bendrose ganyklose ir šiaip su atsitiktiniais eržilais. Siekiant įvesti tvarką arklių veislininkystėje 1929 m. buvo paskelbtas įstatymas¹ arklių kergimui tvarkyti, o jį vykdyti pradėta 1930 metais. Pagal šį įstatymą suaugę eržilai turėjo būti kasmet patikrinami, ar jie tinka veislei. Valstybinių žirgynų ir Arklių augintojų draugijų į kilmės knygas įrašyti eržilai, kol jie yra draugijų kontroliuojami, nuo tikrinimo atleidžiami. Komisijai pripažinus eržilą tinkamu veislei, jo savininkui išduodamas leidimas kergti su eržilu svetimas kumeles. Kergimo leidimai galiojo tik vienerius metus, todėl eržilai kasmet komisijos buvo tikrinami. Nepripažinti arba neatvesti patikrinti eržilai turėjo būti kastruojami [18].

Pirmos eržilų aprobacijos, atliktos 1930 m., duomenys rodo, kad Lietuvoje buvo daug vietinių mišrūnų arklių: iš 3609 veislei paliktų eržilų 36,3% buvo vietiniai mišrūnai (sustambinto tipo), 49% – sunkaus tipo (Ardėnai, Ardėnų mišrūnai ir kt.), 12,9% – lengvo tipo (trakėnai, Hanoverių, anglų grynakraujai ir jų mišrūnai) ir 1,8% – žemaitukų. 1937 m. veislei buvo pripažinta 3212 eržilų. Sunkaus tipo eržilai sudarė net 63% iš bendro pripažintų eržilų skaičiaus, vietinio tipo – 25,5%, lengvo tipo – 10,5% ir žemaitukai – tik 1%. Grynaveislių eržilų daugiausia buvo Ardėnų (11,3%), žymiai mažiau trakėnų, Hanoverių, anglų grynakraujų ir kt. (2,5%) ir mažiausiai žemaitukų (1%). Iš viso grynos veislės eržilai sudarė apie 15% visų veislei tinkamais pripažintų eržilų [19, 23].

Lietuvos arklių auginimo ir gerinimo draugija 1937 m. Kaune išleido „Arklių rūšiavimo ir į kilmės knygas įrašymo taisyklės“². Įrašomi arkliai buvo skirstomi į tris grupes: sunkaus tipo, lengvo tipo ir vietinio tipo arkliai. Lietuvos sunkaus tipo arklys turėjo tikti įvairiems Lietuvos žemės ūkio reikalams ir vietos sąlygoms. Grynaveisliai buvo laikomi visi importuoti iš užsienio kultūrinių veislių arkliai arba gimę Lietuvoje ir turintieji ne mažiau kaip 7/8 kultūrinių veislių kraujo. Kiti buvo mišrūnai. Šios grupės eržilų pageidaujamas aukštis ties gogu 150–165 cm, kumelėms 148–162 cm. Lietuvos lengvo tipo arkliai turėjo tikti remontui (kavalerijai) ir vietos sąlygoms. Šių arklių pagrindą sudarė importuoti ir savo krašte užauginti lengvo tipo kultūrinių veislių arkliai.

¹ Arklių kergimui tvarkyti įstatymas ir taisyklės. Kaunas: Žemės ūkio departamentas, 1938. P. 3–14.

² Arklių rūšiavimo ir į kilmės knygas įrašymo taisyklės. Kaunas: Lietuvos arklių auginimo ir gerinimo draugija, 1937. 20 p.

Pageidaujamas aukštis ties gogu eržilams 152–170, kumelėms 148–165 cm. Į kilmės knygas įrašomi vietiniai arkliai turėjo atitikti vietinio arklio tipą: „[...] ištvermingas, nelepus, reikalaujamas mažesnio kiekio pašaro, smulkesnio arba vidutinio ūgio, kilęs iš arklių nuo seniai veisiamų Lietuvoje, be kultūrinių veislių kraujo priemaišos arba tik su mažu procentu tos priemaišos, kiek galima geresnio eksterjero ir simetriškų formų“. Vietinis arklys buvo skirstomas į dvi grupes: a) lengvas, smulkesnis, 135–145 cm ūgio, žemaitukų arba jiems artimo tipo arklys ir b) vidutinio stambumo, sunkesnis, 140–155 cm ūgio arklys.

Lietuvos okupacija 1940 m. ir Antrasis pasaulinis karas sutrikdė arklinių klostėms tvarkymo sistemą. 1944 m. vokiečiai atsitraukdami išsivarė geriausius arklius, tarp jų iš Gruzdzijų žirgyno žemaitukų veislinę medžiagą. Žemaitukų likimas tapo kritiškas. Antrojo pasaulinio karo metu į Vokietiją išvežta per 223 tūkst. arklių.

Po Antrojo pasaulinio karo galutinai aneksavus ir inkorporavus Lietuvą į TSRS sudėtį, 1944 m. buvo nutarta atkurti arklinių klostėms darbą. Žemės ūkio ministerijoje įsteigta atskira Arklinių klostės valdyba, kuri bendradarbiavo su Valstybine veislinio darbo inspekcija. Pirmas žingsnis į veislinės arklinių klostės atkūrimą buvo po Antrojo pasaulinio karo išlikusio veislinių arklių genofondo išaiškinimas [18]. 1945 m. rudenį Lietuvoje buvo atlikta veislinių arklių apskaita, o 1946 m. pradėtas veislinių arklių vertinimas, bet iki 1947 m. veislinis darbas daugiausia buvo vykdomas formaliai. Arklių treniravimas ir jų išbandymas greitumo, pajėgumo, ištvermingumo bei darbo našumo atžvilgiu buvo blogai organizuotas ir atliekamas tik atskirose apylinkėse. Nuo 1941 m. žinios apie senojo tipo žemaitukus buvo pateikiamos kartu su vietinių arklių duomenimis. O vietinis arklys buvo skirstomas į dvi grupes: a) lengvas, smulkesnis, 135–145 cm ūgio žemaitukų arba jiems artimo tipo arklys ir b) vidutinio stambumo, sunkesnis, 140–155 cm ūgio arklys. Be to, šiai arklių grupei buvo priskiriami ristūnų bei šiaurės švedų veislių arkliai ir jų mišrūnai. Tačiau jau 1946 m. vietinius arklius imta minėti kaip atskiras žemaitukų ir Rytų Lietuvos važiuojamųjų arklių veislines grupes [18], nes duomenys ir arklių tipas rodė, kad Rytų Lietuvos važiuojamieji arkliai nėra gryni žemaitukų veislės arkliai, tačiau yra išlaikę vertingas žemaitukų veislės arklių savybes – nereiklumą šėrimui, gerą sveikatą, darbingumą, atsparumą ligoms bei ilgą amžių. Tokio tipo arklių daugiausia buvo Utenos, Molėtų bei Ignalinos rajonuose. Iki 1949 metų, bonituojant ir įrašant į valstybines kilmės knygas, šios veislės arkliai buvo skirstomi į dvi veislines grupes: senojo tipo žemaitukų veislės arkliai ir Rytų Lietuvos važiuojamieji arkliai [22].

1947 m. pradėta vykdyti arklių „pasportizacija“³ ir veislinių arklių surašymas į Valstybinę ir Apskričių kilmės knygas. Individuali veisimo atranka arklinių klostėje nebuvo organizuota, eržilų kergimui parinkdavo kumelės laikytojas savo nuožiūra. Nebuvo krepiama jokio dėmesio į vietinio arklio gerų savybių išlaikymą. Tuo metu kai kurių Lietuvos rajonų arklinių klostė susirūpino vietiniais mišrūnais, kuriuos toliau nesistemiškai kryžminant buvo gaunami prastos kokybės mišrūnai, prarandantys ūkiškai svarbius požymius. Jie nutarė pradėti kryptingai vesti Rytų Lietuvos vietinius arklius ir tuo sudomino Žemės ūkio ministerijos darbuotojus. Taigi 1947 m. Žemės ūkio ministerija nutarė surinkti geriausius vietinius arklius ir įrašyti juos į kilmės knygas. Tais metais buvo

³ Arklių pasportizacijos instrukcija. TSRS žemės ūkio ministerija. Vyriausioji arklinių klostėms ir žirgų valdyba, 1947. P. 1–7.

įvertinti 326 vietiniai eržilai ir 1004 vietinės kumelės. Po aprobacijos, nustatius, kad Lietuvoje yra didelis skaičius vietinių mišrūnų, nereiklų laikymo sąlygoms, buvo nuspręsta iš tokių stambesnio tipo mišrūnų atrinkti veisimui tinkamą medžiagą. Tikėtasi, kad, turint keliolika žemaitukų veislės arklių ir gausią mišrūnų medžiagą, bus galima naujam arklio tipui įskiepyti gerąsias žemaituko ypatybes ir sukurti tinkamą vietinį Lietuvos arklį, o gryno tipo žemaitukus surinkti į vieną ar dvi arklių veisimo fermas ir veisti juos grynuoju veisimu [18]. Šiam planui įgyvendinti 1948 m. surkurta senojo tipo žemaitukų veislės arklių ferma Telšių apskrityje, Luokės valsčiuje, Biržuvėnų tarybiniame ūkyje, kuriame buvo surinkti šios veislės likučiai (5 eržilai ir 4 kumelės). Senojo tipo žemaitukų nuostolį padidino fermoje kilęs gaisras⁴ ir atsitiktinai gyvas liko tik eržilas Erelis 3, gimęs 1942 m. Šiuo laikotarpiu žemaitukai tapo didelė retenybė, todėl žemaituko įtaka vietinio tipo susidarymui buvo pastebima visame rajone.

Rengiant Rytų Lietuvos važiuojamųjų arklių veisimo planą tarp vietinių arklinių specialistų iškilo nesutarimų dėl šių arklių tipo, todėl tvirtas ir tikslus veisimo planas nebuvo parengtas. Tuometinis Lietuvos žemės ūkio ministras kreipėsi į Sąjunginį arklinių mokslinio tyrimo institutą (ВНИИК), prašydamas padėti įvertinti Rytų Lietuvos arklius.

Rytų Lietuvos arkliams ištirti buvo surengta mokslinė-ekspedicinė apžiūra, kurioje dalyvavo Sąjunginio arklinių mokslinio tyrimo instituto ir Lietuvos arklinių specialistai. Gerai įvertinti arkliai buvo įrašomi į kilmės knygas. Į Apskričių kilmės knygas buvo įrašyta 315 arklių, iš jų 86 eržilai ir 229 kumelės.

Tuometinėje Lietuvoje arkliai buvo mišrinami įvairių veislių arkliais, bet didžiausią įtaką vietiniams arkliams turėjo gerinimas Ardėnų veislės arkliais. Ardėnai pakeitė vietinių arklių masyvumą pietvakarinėje Lietuvos dalyje. Tai rodė ir Ardėnų arklių gausumas – 5053 arkliai. Iš į Apskričių kilmės knygas įrašytų 2990 arklių Ardėnų buvo 2689 arkliai.

Šiaurės Rytų Lietuvoje vietinių arklių formavimuisi įtakos turėjo Orlovo ristūnai, Pietryčių – šiaurės švedų veislės (gudbrandsdalių tipo) arkliai. Nedaug ir išmėtyta po visą Lietuvą buvo mišrūnų su jojamųjų veislių arkliais (trakėnais, hanoveriais ir kt.).

Lietuvos vietinių arklių mišrūnai⁵ su ristūnais buvo tik jiems būdingo tipo – nedideli, lengvi ir labai gerų judesių. Vietiniai arkliai, gerinti šiaurės švedų veislės arkliais, buvo vertinami kaip geriausi mišrūnai. Daugiausia jų buvo Vilniaus apskrityje – Turgeliuose. Visi šie mišrūnai buvo pristatomi kaip Rytų Lietuvos važiuojamieji arkliai.

Įvertinus Rytų Lietuvos važiuojamuosius arklius, buvo galima išskirti stambesnio arklio tipą ir lengvesnio arklio tipą. Stambesnio tipo – tai arkliai, stambinti Ardėnais ir šiaurės švedų (gudbrandsdalių tipo) veislių arkliais. Lengvesnio tipo – tai arkliai, mišrinti ristūnų veislių arkliais. Dauguma tuometinių mišrūnų buvo grynaveslių Orlovo ristūnų (įgytų dar prieš revoliuciją bei 1936 m. atvežtų iš Tarybų Sąjungos) palikuonys.

Į Rytų Lietuvos vietinių arklių sąrašą ekspedicijos metu buvo įrašomi visi veislinę vertę turintys ristūnų ir šiaurės švedų veislių mišrūnai.

Be trijų anksčiau apibūdintų Rytų Lietuvos arklių tipų – pagrindinio, lengvesnio ir stambesnio, buvo galima išskirti ir

ketvirtą, pasižymintį paprastumu. Tai tarytum pereinamoji žemaitukų su paprastu arkliu forma. Tokių arklių buvo labai daug visoje Lietuvoje.

Kadangi daugelio Rytų Lietuvos arklių galva priminė arabų veislės arklių galvą, ekspedicijos dalyviai padarė išvadą, kad Rytų Lietuvos vietinių arklių pradininkai yra būtent žemaitukai (gerinti arabais). Rytų Lietuvos arklių panašumą į žemaitukus rodo ir tai, kad kai kurie mišrūnai buvo apibūdinami kaip tipiški žemaitukai. Nepaisant to, kai kurie mišrūnai buvo ir pereinamojo tipo nuo žemaitukų iki tuometinio Rytų Lietuvos arklių tipo. Nors Rytų Lietuvos vietiniai arkliai nenuginčijamai yra artimi žemaitukams, bet skiriasi tuo, kad gauti mišrinimo būdu, yra daug stambesni ir didesni. Eržilų aukštis ties gogu 151 (144–162) cm, plaštakos apimtis 20,0 (18–23) cm; kumelių atitinkamai: 150 (136–162), 19,5 (18–23) cm.

Atsižvelgiant į ekspedicijos išvadas⁶, 1949 m. spalio 8 d. pasitarime buvo pritarta ekspedicijos išvadai – tipingus vietinius važiuojamojo tipo arklius, susiformavusius senojo žemaituko pagrindu, kuriems atrankos, nežymaus mišrinimo bei auginimo sąlygomis padidėjo ūgis bei masė, be ryškesnių kitų veislių požymių, priskirti žemaičių veislės sustambintam tipui (stambiesiems žemaitukams). Tačiau dabartinių tyrimų duomenimis, siūloma žemaitukus ir stambiuosius žemaitukus laikyti atskiroms veislėms [12].

1949 m. Vilniaus rajone, Riešėje, įkurtas Vilniaus valstybinis žirgynas, kurio pagrindinė užduotis buvo auginti ir tobulinti žemaičių (stambųjų žemaitukų) veislės arklius. Vilniaus valstybinis žirgynas ilgus metus buvo pagrindinė šios veislės arklių veisimo bazė. 1951 m. Lietuvos sunkiųjų veislės arkliai sudarė 67,7%, žemaičių veislės arkliai (daugiausia stambieji žemaitukai) – 31,6%, ristūnai ir jojamieji – 0,7%, o 1960 m. Lietuvos sunkieji arkliai – 81,7%, žemaičių (stambųjų žemaitukų) – 16,0%, ristūnai ir jojamieji – 2,3%.

Nuo 1959 m. Vilniaus žirgyne panaudojant tipingiausias žemaitukui stambaus tipo kumeles ir žemaitukų veislės eržilą Erelį 3 buvo pradėtas atkurti senojo tipo žemaitukas. Per 10 metų buvo gauta apie 50 palikuonių, savo tipu bei išsivystymu labai panašių į Erelį 3. Ilgo ir kantraus selekcinio darbo dėka buvo atkurtas senojo tipo žemaitukas. Toliau veisiant buvo panaudotas artimas giminingas poravimas. Tokiu būdu buvo suformuota tipinga žemaitukų arklių grupė ir išvesta nauja Erelio 3 linija. Šiame darbe daugiausia pastangų ir darbo įdėjo buvęs Vilniaus valstybinio žirgyno direktorius P. Dagsys, vyriausiasis žirgyno zootechnikas V. Orentas ir Veislininkystės stočių valdybos Arklinių mokslinio tyrimo skyriaus vedėjas B. Puidokas. 1973 m. žirgyne žemaitukų buvo 4 eržilai ir 9 kumelės. Žirgininkystės specialistai siūlė išplėsti žemaitukų auginimą Vilniaus valstybiniame žirgyne, sukomplektuojant bent 10–15 kumelių bandą, ir veisti jas grynuoju veisimu, propaguoti žemaituko panaudojimą sportui, poilsiui, turizmui, žaidynėms.

Senojo tipo žemaitukų arklių grupės pradininkas Erelis 3 buvo panaudotas stambųjų žemaitukų (žemaičių) veislės arklių konsolidavimui⁷, poruojant jį su stambųjų žemaitukų kumelėmis. Šių derinių prieauglis⁸ buvo su paryškintomis, žemaitukui

⁶ Беляев В. В. Доклад по вопросу „Обследование восточно-литовской лошади“. Москва, 1948. 14 с.

⁷ Barauskas V., Pakštys A. Naujasis žemaitukų veislės arklių tipas. Vilnius, 1986. P. 10–26.

⁸ Veislinių arklių bonitavimo instrukcija. Vilnius, 1981. 10 p.

⁴ Žemaitukų arklių veislės atkūrimas. Darbas pateiktas 1973 m. R. Žebenkos premijai gauti. Vilnius, 1973. 13 p.

⁵ Veislinių arklių bonitavimo instrukcija. Vilnius, 1950. 19 p.

1 pav. Žemaitukų veislės kumelės su prieaugliu
Fig. 1. Mares and foals of the Žemaitukai breed

2 pav. Žemaitukų veislės eržilas Patrimpas Žrg26
Fig. 2. Patrimpas Žrg26, a stallion of the Žemaitukai breed

tipingomis savybėmis. Artimą stambiųjų žemaitukų arklīų giminytės ryšį su senojo tipo žemaitukais rodo abiejų tipų arklīams būdingi bruožai – ištvermingumas, nereiklumas, tvirta konstitucija, geras darbingumas ir kitos naudingos ūkinės savybės. Šiuo laikotarpiu žemaitukai ir stambieji žemaitukai buvo vadinami žemaičių veislės arklīais.

Viena pagrindinių platinamų veislių Lietuvos Respublikoje buvo pripažinta Ardėnų veislė. Naudojant mišrūnus buvo nutarta eiti prie Lietuvos Ardėnų, kaip atskiros veislės, sudarymo [18]. Taip Lietuvos vietinių žemaitukų veislės arklīų pagrindu, mišrinant vietines kumelės su sunkiųjų veislių, daugiausia Švedijos Ardėnų eržilais, buvo sukurta nauja Lietuvos sunkiųjų arklīų veislė, kuri 1963 m. patvirtinta kaip savarankiška, turinti 12 linijų.

1985 m. tuometinio Respublikinio veislininkystės įmonių tresto direktoriaus pavaduotojas S. Svetlauskas pateikė Lietuvių kalbos ir literatūros institutui prašymą patikslinti žemaičių veislės arklīų pavadinimą. Atsakyme⁹ rašoma, kad „[...] rūpima arklīų veislė lietuviškai nuo seno yra vadinama žemaitukais. Terminas *žemaitukai* yra plačiai vartojamas lietuvių tarmėse ir raštuose, keisti jį kartais vartojamu nusakomuoju junginiu *žemaičių veislės arklīai* netinka, nes šis junginys laikytinas žemaitukų termino reikšmės paaiškinimu [...]. Tuo pačiu vietoje netaisyklingai sudarytų pavadinimų *sustambinto tipo žemaitukai* ar *sustambinti žemaičių veislės arklīai* rekomenduojame vartoti *stambieji žemaitukai*“.

Todėl nuo 1985 m. visuose raštuose vartotinas arklīų veislės pavadinimas yra *žemaitukai* ir *stambieji žemaitukai*.

Kad žemaitukai labiau plistų po Lietuvą, prof. P. Vasinausko, prof. J. Šveisčio ir kitų iniciatyva devintame dešimtmetyje buvo sumanyta sukurti nedideles žemaitukų bandas Elmininkų bandymų stotyje (Anykščių r.), Terespolyje (Kėdainių r.), Vėriškėse (Radviliškio r.), Alantoje (Molėtų r.) [5]. Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, buvo vykdoma nauja agrarinė reforma, kuri neišvengė didelių nuostolių, žemės ūkio smukimo ir t. t. [15]. Todėl didelių nuostolių neišvengė ir arklīninkystė [6, 16]. Politinių ir žemės ūkio pertvarkų metu (1991–1994 m.) žemaitukų bandos sunyko.

Paskutiniame XX a. dešimtmetyje žemaitukų išsaugojimo nuo išnykimo iniciatorius buvo prof. habil. dr. Juozas Šveistys. Profesoriaus pastangomis 1993 m. Lietuvos gyvulininkystės ins-

titute pradėtas formuoti žemaitukų veislės arklīų branduolys, o 1994 m. surengta tarptautinė konferencija Lietuvos žemės ūkio gyvūnų genofondo išsaugojimo klausimais. Žemaitukai, stambieji žemaitukai ir Lietuvos sunkieji arklīai yra įtraukti į pasaulio nykstančių žemės ūkio gyvūnų katalogą. 1994 m. pradėta kurti ir įgyvendinti žemaitukų veislės arklīų išsaugojimo programa [11]. Prof. J. Šveisčio iniciatyva 1997 m. buvo įkurta Žemaitukų veislės arklīų augintojų asociacija. Tik sukurtų veislės palaikymo programų ir atsakingos asociacijos veiklos dėka žemaitukai vėl ėmė plisti po Lietuvą.

IŠVADOS

1. Paveldimos žemaitukų savybės turėjo įtakos ne tik Lietuvos, bet ir kitų šalių arklīninkystei. Manoma, kad XVIII a. žemaitukų kumelės davė pradžią trakėnų veislės žirgams.
2. XIX a. antroje pusėje, žemės ūkio gamybai intensyvėjant, mažas žemaitukų ūgis ir masė to meto sąlygomis tapo trūkumu. Iki Pirmojo pasaulinio karo žemaitukų beveik nebeliko. Grynaveisliai žemaitukai išliko tik Vidurio Žemaitijos rajonuose.
3. Po Pirmojo pasaulinio karo intensyvėjant žemdirbystei dar labiau padidėjo stambesnių arklīų paklausa ir išliko tik pavieniai žemaitukų veislės arklīai. Lietuvoje (1930 m.) buvo tik 1,8% žemaitukų ir daug vietinių mišrūnų: 36,3% buvo vietiniai mišrūnai (sustambinto tipo), 49% – sunkaus tipo (Ardėnai, Ardėnų mišrūnai ir kt.), 12,9% – lengvo tipo (trakėnai, Hanoverių, anglų grynakraujai ir jų mišrūnai).
4. Po Antrojo pasaulinio karo, 1947 m., pradėta vykdyti arklīų „pasportizacija“ ir veislinių arklīų surašymas į Valstybinę ir Apskričių kilmės knygas siekiant išaiškinti išlikusių veislinių arklīų genofondą. Tuometinėje Lietuvoje grynaveisliai žemaitukai buvo retenybė, todėl Telšių apskrityje žemaituko įtaka vietinio tipo susidarymui buvo didelė.
5. XX a. viduryje senojo žemaituko pagrindu buvo sukurtos kultūrinės veislės: stambieji žemaitukai bei Lietuvos sunkieji arklīai.
6. XX a. šeštame–septintame dešimtmetyje, daugiausia panaudojant tipingiausias žemaitukui stambaus tipo kumelės ir žemaitukų veislės eržilą, buvo atkurtas senojo tipo žemaitukas.

⁹ Filol. m. kand. S. Keinio 1985 m. raštas Nr. 34004/17–4. Lietuvių kalbos ir literatūros institutas.

Literatūra

1. Alminas K. Züchtungsbiologische Untersuchungen am litauisch-samogitischen „Žemaitukai“ – Pferd im Vergleich zu anderen Rassen. Zeitschrift für tierzucht und Züchtungsbiologie. Berlin, 1939. 357 p.
2. Arklių ūkio specialistų ir praktikų susirinkimo apžvalga // Žemės ūkis. 1929. Nr. 7. P. 23–24.
3. Dundulienė P. Arklio atsiradimas ir raida Lietuvoje // Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija. 1963. T. 8. P. 139.
4. Dundulienė P. Žemdirbystė Lietuvoje nuo seniausių laikų iki 1917 metų // Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija. 1963. T. 5. P. 137.
5. Garbačiauskaitė-Macijauskienė V. Žemaitukai: istorija, tyrimai, išsaugojimas. Šiauliai: Saulės delta, 2002. P. 43–47.
6. Jeninas E., Razmaitė V. Lietuvos sunkiųjų veislės arklių genealoginė analizė // Gyvulininkystė. Mokslo darbai. 2001. T. 38. P. 3–11.
7. Jurginis J. Baudžios įsigalėjimas Lietuvoje. Vilnius, 1962. P. 51, 56.
8. Kvašninas-Samarinas M., Mockus Z. Arklio kilmė ir lietuvių arklys. II dalis. 1927. 95 p.
9. Lietuvos TSR veislinių arklių valstybinė kilmės knyga. Vilnius, 1967. T. V. 148 p.
10. Lietuvos TSR veislinių arklių valstybinė kilmės knyga. Vilnius: Mintis, 1974. T. VI. 331 p.
11. Macijauskienė V. Monitoring of the Žemaitukai horse breed // Gyvulininkystė. Mokslo darbai. 2002. T. 40. P. 3–12.
12. Macijauskienė V., Šveistienė R. Žemaitukų ir stambiųjų žemaitukų arklių eksterjero bei augimo spartos palyginimas // Veterinarija ir zootechnika. 2002. T. 19(41). P. 76–81.
13. Merkienė R. Gyvulių ūkis XVI–XX a. pirmoje pusėje. Vilnius, 1989. p. 33–78.
14. Povilaitis B. Lietuvos žemės ūkis 1918–1940 m. Torontas: Dr. B. Povilaičio knygos leidimo fondas, 1998. 161 p.
15. Poviliūnas A. Žemės reformos ir ūkininkijos raidos ekonominės peripetijos // Žemės ūkio mokslai. 2007. T. 14. Nr. 1. P. 48–60.
16. Razmaitė V., Šveistienė R. Minimal and effective population size of conserved Lithuanian farm animals // Ekologija. 2003. Nr. 1. P. 34–37.
17. Šalčius P. Žemės ūkio organizacijos Lietuvoje iki 1915. Kaunas, 1937. P. 121–129.
18. Valstybinė arklių kilmės knyga. Vilnius, 1948. T. I. 143 p.
19. Visuotinis Lietuvos žemės ūkio surašymas. 1930 m. Vytauto Didžiojo metai, gruodžio mėn. 30 d. 1932. T. I–IV.
20. Vitkūnas M. Gyvulininkystė Pietryčių Lietuvoje XIII–XIV a. // Gyvulininkystė. Mokslo darbai. 2006. T. 47. P. 3–22.
21. Žebenka R. Žemaitukų veisimas Lietuvoje po Didžiojo karo. Diplominis darbas. Kaunas, 1934. 47 p.
22. Žemaičių veislės arklių kilmės knyga. Vilnius, 1959. T. I. 257 p.
23. Žemaičių veislės arklių valstybinis žirgynas // Žemės ūkio ministerijos metraštis. 1918–1937. T. XX. P. 33–35.

Rūta Šveistienė

INFLUENCE OF ŽEMAITUKAI ON HORSE BREEDING IN LITHUANIA IN THE 19TH–20TH CENTURIES*Summary*

Until the middle 19th century when the three-field system of agriculture was prevailing in Lithuania, mostly small horses of the Žemaitukai breed, which could survive on pastures and meadow hay, were raised. Besides, these horses were disease-resistant, this being a highly important factor. Hereditary traits of the Žemaitukai breed, concentrated throughout thousands of years, influenced horse breeding not only in Lithuania, but also in other countries.

The second half of the 19th century witnessed intensification of agricultural production, and the small height and weight of the Žemaitukai became an obstacle. Thus, ways for local horse enlargement were searched for. Gradually large heavy type horses started replacing the dominating Žemaitukai. The enlargement was also promoted by the demand for heavy draft horses and the high export price. The import of heavy draft stallions increased. High prices for the cavalry replacement horses, determined before World War I, also harmed the Žemaitukai horses. World War I caused a great damage to the Žemaitukai and horse breeding in Lithuania in general. In 1929, the law on horse mating was passed to restore the order in horse breeding. According to the data of 1930, the horse population in Lithuania consisted of 36.3% of indigenous crossbred horses, 49% of heavy-type, 12.9% of light type and 1.8% of Žemaitukai horses. The occupation of Lithuania in 1940 and World War II violated the horse management system. In 1944, with the withdrawal of the German army, the best horses were driven away. In 1947, horse passportization started, and pedigree horses were entered into state and regional stud books. At that time the Žemaitukai were already a rarity, however, the number of high quality indigenous light and especially heavy-type crossbred horses was rather high. In 1949, Žemaitukai horses of the pure type were collected into several herds for pure breeding, whereas typical local horses of the harness type were ascribed to the enlarged type of the Žemaičiai breed. Due to an accident, the breeding nuclear of the Žemaitukai was destroyed and there was only a single pedigree horse left. In the second half of the 20th century, the old type of the Žemaitukai was restored at the Vilnius Stud by using large-type Žemaitukai mares and a Žemaitukai stallion. In the first half of the 20th century, the development of local heavy type horses was mostly influenced by their inbreeding with heavy draft horses. Thus, local Žemaitukai horses became the foundation for the Lithuanian heavy draft horse breed in the 1970s. In the last decade of the 20th century, horse breeding experienced a depression due to political and agricultural reforms, and the Žemaitukai started disappearing again. Currently, Žemaitukai, large-type Žemaitukai and Lithuanian heavy draft horses are recognized as breeds under preservation.

Key words: horse breeding, Žemaitukai, large-type Žemaitukai, Lithuanian heavy draft horses, Trakehner horses